

65 років Перемоги

УДК 628.1(477.53)»1941/1945»

О.П. Єрмак

ВОДОПОСТАЧАННЯ КРЕМЕНЧУКА В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1945 РОКИ)

У статті висвітлюється трудовий подвиг колективу Кременчуцького міського водоканалу в час Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: водопровід, свердловини, насоси, відбудова, інженерно-технічні працівники, робітники, службовці, ударна праця.

У цьому році відзначає свій столітній ювілей КП «Кременчукводоканал», який повністю забезпечує місто на Дніпрі з населенням близько чверті мільйона чоловік послугами по водопостачанню і водовідведенню. За час свого функціонування Кременчуцький водоканал перетворився у потужне, озброєне сучасною технікою і технологіями комунальне підприємство, де зараз працюють 970 робітників і службовців. Колектив водоканалу по праву гордиться своїм славним минулим. У даній статті ставиться за мету перегорнути одну зі сторінок цієї історії, що припадає на період 1941-1945 років.

22 червня 1941 року фашистська Німеччина напала на Радянський Союз — почалася Велика Вітчизняна війна. Про нацистську агресію кременчужани довідалися о 12 годині після офіційного урядового повідомлення по радіо, а вже через дві години біля приміщення міському партії відбувся загальноміський мітинг за участю представників усіх підприємств та установ. На міському водопроводі усі робітники і службовці, не задіяні біля машин, теж провели такий мітинг. У прийнятій резолюції колектив підприємства засудив німецько-фашистських загарбників, висловив упевненість у перемозі над ворогом, запевнив, що докладе всі сили для забезпечення розгрому гітлерівської Німеччини.

Пізно ввечері того ж трагічного для народу дня у міському КП(б)У відбулася розширена нарада керівників і парторгів найважливіших установ і підприємств. На ній був присутній і директор Кременчуцького міського водопроводу М.К.Батогов. Ще до отримання офіційної директиви про роботу партійних органів в умовах війни (вона була прийнята тільки 29 червня 1941 року), на нараді були намічені невідкладні завдання, пов'язані з перебудовою народного господарства на воєнний лад. Конкретно міський водопровід повинен був провести значний обсяг робіт по забезпеченню питною водою збірних мобілізаційних пунктів, госпіталів та лазаретів [1].

Уже 22-23 червня на базі гарнізонного госпіталю та деяких цивільних лікувальних закладів було розгорнуто 714-й пересувний польовий госпіталь, 1057-й та 1059-й евакуаційні госпіталі [2]. А всього протягом червня-вересня 1941 року в Кременчуці працювало 18 госпіталів, лазаретів, медсанбатів [3, с. 51]. Як правило, їх розміщували у приміщеннях середніх шкіл. Усі роботи, пов'язані із встановленням у цих приміщеннях додаткової водопровідної арматури, обладнанням душових, ванних кімнат тощо, здійснювали співробітники міського водопроводу.

22 червня в місті почалася мобілізація військовозобов'язаних до лав Червоної армії. Пішли на фронт і декілька співробітників міського водопроводу. Однак, абсолютна більшість робітників і службовців водопроводу як підприємства, що мало стратегічне значення для забезпечення життєдіяльності міста, мали відстрочку від мобілізації, як тоді говорили, — броню.

З першого дня війни для охорони Кременчуцького міського водопроводу був виділений невеликий підрозділ з 12-го окремого батальйону військ НКВС. Цей батальйон також охороняв військові склади, залізничний міст через Дніпро, інші важливі об'єкти. У кінці червня газета "Робітник Кременчуччини" опублікувала статтю-звернення "Нещадно знищувати ворожих парашутистів і диверсантів!" У ній зазначалося: "Фашисти намагаються закидати до нас своїх агентів-шпигунів, диверсантів і провокаторів. Як тепер встановлено, фашисти спускають по 5-6 парашутистів-диверсантів у формі червоноармійців і ставлять перед ними завдання: руйнувати воєнні об'єкти, порушувати зв'язок, залізничне сполучення, шпигувати, сигналізувати ворожим літакам, сіяти паніку і провокаційні чутки серед населення" [4].

Для боротьби з ворожими шпигунами, охорони важливих промислових підприємств, підтримання порядку в місті у кінці червня в Кременчуці було сформовано 4 винищувальних батальйони. На міському водопроводі сформували групу сприяння винищувальним батальйонам, яка спільно з бійцями військ НКВС охороняла водонапірну башту, свердловини та накопичувальні резервуари для води. На озброєння робітників з групи сприяння виділили декілька гвинтівок системи Мосіна [5].

В архіві Кременчуцького краєзнавчого музею зберігається дуже важливий документ — спогади колишнього військового коменданта міста підполковника у відставці Я.А. Дикого. Він пригадує, що вже з першого дня війни у Кременчуці було введено затемнення і світломаскування. А вночі 29 червня пости повітряного спостереження і зв'язку повідомили міський штаб протиповітряної оборони про наближення до міста ворожих літаків. У Кременчуці вперше оголосили бойову повітряну тривогу. Два німецьких літаки на великій висоті пролетіли над мостом через Дніпро і скинули кілька авіабомб. Та через несприятливі метеорологічні умови влучити в нього фашистським пілотам не вдалося. Як пише далі Я. Дикий, ... "цей нічний інцидент прикував загальну увагу до потреб протиповітряної оборони, і протягом тижня були відриті щілини у кожному дворі для укриття від повітряного противника, а на вулицях міста підготували окопи повного профілю для оборони Кременчука.

Місто зразу змінилося. Гнівні тривожні обличчя. Натовпи людей біля репродукторів" [6].

Поодинокі бомбардування міста ворожа авіація вела протягом липня, а з серпня в міру наближення фашистських військ до Кременчука нальоти гітлерівських літаків набули систематичного характеру. Бомбові удари, особливо по залізничному вузлу, по мосту через Дніпро майже щоночі наносились літаками з інтервалами у 10-15 хвилин. Окремі літаки спочатку скидали освітлювальні ракети над мостом, а потім починали бомбардування, тримаючи населення у постійній напрузі протягом цілої ночі.

Протиповітряна оборона Кременчука була надто слабкою, місто захищав зенітний дивізіон з трьох батарей. Перша батарея охороняла міст через Дніпро, друга — залізничний вузол, третя — дислокувалась у районі Малої Кохнівки. Нагірна частина міста, особливо її центральні райони, практично

залишилися беззахисними від ворожої авіації. Дійшло до того, що німецькі літаки на бриючому польоті обстрілювали на проспекті Леніна окремі автомобілі та невеликі групи цивільного населення. Особливо сильному бомбардуванню піддавались міст через Дніпро, який був частково пошкоджений і довелося наводити понтонний міст, залізнична станція, річковий затон, де перебували пароплави, елеватор, міська електростанція [7].

Заходи по захисту від нальотів противника вживались і на водопроводі. Там збудували укриття та відрили декілька десятків щілин. Усі робітники і службовці пройшли повну підтримку за програмою протиповітряної оборони. Вони чергували під час авіаційних нальотів і мали гасити запалювальні бомби. Вживались додаткові заходи по укриттю запасів хлору. Споруди водопроводу на Піщаній горі і, особливо, водонапірна башта були прекрасним орієнтиром для німецьких льотчиків, але вони не бомбардували територію підприємства, а лише обстрілювали її з кулеметів. Вірогідно, німецьке командування, плануючи захоплення міста, розуміло все значення водопроводу для окупаційних військ і тому намагалось зберегти його у робочому стані.

Від постійних авіаційних нальотів у місті часто спалахували пожежі, а тому співробітникам водопроводу довелося встановити додаткові гідранти особливо на промислових підприємствах, що випускали продукцію для потреб фронту, у місцях дислокації військових частин, госпіталів. 12 липня 1941 року бюро Полтавського обкому КП(б)У і облвиконкому прийняло постанову "Про організацію аварійно-відбудовчих загонів місцевої протиповітряної оборони". В ній, зокрема, вказувалося: "З метою швидкої відбудови на випадок пошкодження при воєнних діях житлових будинків, лікарень, шкіл, водопроводів, каналізації, енергетики, зв'язку доріг, мостів, набережних і інших організувати протягом трьох днів не пізніше 15 липня аварійно-відбудовчі заgonи місцевої протиповітряної оборони, в Полтаві і Кременчуці батальйони і в Лубнах роту" [8, с. 24].

У відповідності з цією постановою із робітників та службовців Кременчуцького міського водопроводу сформували аварійно-відновлювальне відділення (10 чоловік), яке постійно перебувало на казарменому становищі і при потребі за наказом міськвиконкому направлялося для виконання ремонтних робіт [9].

Особливо ускладнилася ситуація в місті у зв'язку з наближенням ворога до правого берега Дніпра. 5-9 серпня 1941 року розгорнулися жорстокі бої на підступах до Крюкова, їх вела з гітлерівцями сформована ще у липні перша дивізія народного ополчення (командир полковник А.С. Платухін). Вона складалася з робітників промислових підприємств Кременчука, Крюківського вагоноремонтного заводу, партійних, профспілкових і комсомольських активістів. Незважаючи на виключний героїзм ополченців та великі втрати, понесені ними, рештки дивізії 9 серпня залишили Крюків. Ситуація ускладнювалася тим, що міст через Дніпро був напівзруйнований, переправа з правого берега на лівий здійснювалася на човнах і катерах.

Ось як описував ці трагічні події очевидець: "Дніпрові гори стояли похмурі, лякаючи своєю непривітністю, ворожістю. Вони заморожували тіло, віднімали волю. У цих горах зачаївся жорстокий ворог... З математичною точністю один за одним лягають снаряди у військові цілі.

Замовкли оборонні гармати. Не чути і вигуків "За родину!", "За Сталіна!" В напрямку до Крюківського мосту бігли командири військових частин, партійні керівники, санітарні команди. Бігли обеззброєнні ополченці, червоноармійці. А снаряди з гир все падають й падають між їх рядами.

Рев гармат, вибухи снарядів, вогонь, скрегіт металу, стогони поранених, хрипи вмираючих — все змішалось в один шум і гам радянського Крюкова. Тільки в одному сірому приміщенні міської лікарні, крізь зачинені віконниці видно, як там, миготить вогник і в темряві при свічці, яку тримає в руках куховарка "Іванівна", лікарі К. і Т. оперують поранених червоноармійців.

Ранок приніс звістку: ворог у місті! Мешканців не видно. Тільки де-не-де поранені червоноармійці метушаться, намагаючись десь заховатися. Дехто з них кидається в Дніпро, фарбуючи його своєю кров'ю. На березі несподівано з'являються невідомі люди в сталевих касках і зеленій уніформі, з орлом на правому боці грудей" [10].

Залишення Крюкова радянськими військами надзвичайно ускладнило становище Кременчука. Фашистські артилерійські батареї за допомогою авіаційних коректувальників методично з правого берега Дніпра обстрілювали лівобережну частину міста. І це тривало протягом місяця. Як пригадує вже згадуваний підполковник А.Я. Дикий: "Місто Кременчук палало вдень і вночі, здалеку воно скидалось на єдину темну хмару, в якій неможливо було щось розгледіти" [11].

Згідно з директивою ЦК ВКП(б)У від 29 червня 1941 року у випадку загрози окупації якогось населеного пункту його партійно-радянське керівництво повинно було евакуювати всі найбільш важливі промислові підприємства, майно установ, вивезти на схід кваліфікованих робітників, інженерно-технічний персонал. Ті матеріальні цінності, евакуювати які в силу тих чи інших причин не було змоги, підлягали знищенню на місці [12, с. 41, 42]. Така тактика "спаленої землі" диктувалася суворими реаліями війни. Сталінське керівництво при цьому мало думало про тих людей, які не могли евакуюватися і залишились на окупованій ворогом території.

Втрата Крюкова прискорила процес евакуації. Евакуація велась під керівництвом безпосередньо першого секретаря міськкому КП(б)У К.Р. Котлика та голови міськради Г.С. Лагна. На промислові підприємства, які підлягали евакуації, направили уповноважених міськкому партії. У числі тих, хто особливо відзначився при організації вивезення на схід промислового обладнання, вже в післявоєнній довідці Кременчуцького міськкому КП(б)У було відзначено і директора водопроводу М.К. Батогова [13]. За період з липня до початку вересня 1941 року з міста було евакуйовано 1100 вагонів з матеріальними цінностями [14]. Окрім того, охоплене панікою керівництво міста вже на другий день після залишення Крюкова прийняло рішення приступити до знищення промислового обладнання багатьох підприємств, включаючи машинобудівний завод імені Сталіна, швейної, макаронної і трикотажної фабрик, електростанції. 10 серпня 1941 року були підпалені держмлини №№ 21 і 22 (директор Ланцихін) [15], горів також елеватор, один з найбільших в Україні. У 1935-1937 роках його збудували ув'язнені, засуджені до порівняно невеликих термінів перебування у виправно-трудовому таборі за дрібні кримінальні злочини. Пізніше спеціалісти підраховали, що тоді в елеваторі згоріло стільки зерна, котрого вистачило б для харчування населенню міста на 25 років. Будь-які спроби населення розібрати по домівках принаймні незначної кількості цього зерна розглядалися владою як мародерство і суворо каралися за законам воєнного часу [16].

Що стосується міського водопроводу, то ніяких серйозних пошкоджень його обладнанню нанесено не було. Це було пов'язане з тим, що водопостачання Кременчука потрібно було здійснювати до останнього дня перебування там радянських військ.

В липні-серпні 1941 року навколо Кременчука велось грандіозне спорудження земляних укріплень. Щодня 9-10 тисяч жителів міста вручну рили окопи, протитанкові рови. Кожне підприємство чи установа за нарядом направляли на земельні роботи визначене міськвиконкомом число співробітників. Міський водопровід надсилав щодня 25-30 осіб з лопатами. Норма виробітку на одну людину сягала до 8-9 м³ ґрунту [17]. Окрім того, на міській водопровід покладался обов'язок забезпечувати працюючих на будівництві оборонних споруд питною водою. В основному це робилося з допомогою мобілізованих із навколишніх колгоспів кінних водовозок. Діжки наповнювали водою з найближчих до оборонних позицій водорозборів та кранів і розвозили вздовж ліній окопів і ровів. Досить часто земельні роботи велись під вогнем ворожої авіації. Німецькі льотчики не тільки скидали бомби, розстрілювали з кулеметів працюючих, серед яких було багато жінок, стариків і підлітків, але й розкидали листівки, у яких переконували населення припинити ці роботи, бо, мовляв, німецькі танки безперешкодно пройдуть через виконані ними "ямки".

Насправді, вириті жителями Кременчука окопи знадобилися тоді, коли воїни 297-ї стрілецької дивізії з 6 серпня 1941 року по 9 вересня 1941 року вели кровопролитні бої з гітлерівцями на лівому березі Дніпра на близьких підступах до міста.

9 вересня 1941 року перед переважаючими силами ворога радянські війська змушені були залишити Кременчук [18].

У Кременчуці, як і в інших захоплених гітлерівцями українських містах і селах, фашисти встановили свій окупаційний режим у вигляді лиховісного "нового порядку". Мета окупантів полягала в тому, щоб терористичними, насильницькими методами пограбувати завойовані території, максимально очистивши їх від корінного населення, а для решти запровадити систему жорстокої позаекономічної експлуатації.

Кременчук мав для ворога стратегічне значення, як найближчий тил угруповання німецьких військ "Південь", важливий промисловий центр, залізничний вузол, місто, що мало зручні місця для наведення переправ та будівництва мосту між лівим і правим берегами Дніпра.

Негайно після вступу фашистів до міста почала створюватися розгалужена мережа окупаційної влади: управління поліції, польова жандармерія, гестапо, різні контори управління господарством міста, всього 33 установи. Головним органом німецької влади в Кременчуці була фельдкомендатура. У серпні 1942 року створюється Кременчуцький гебіт (округ), до якого входили Кременчук, Крюків, Кобеляки і ряд прилеглих до Кременчука районів [19]. З 1 вересня військовий комендант передав всю повноту влади гебіткомісару фон Ротгу. Міським господарством керував уповноважений гебіту німецький офіцер Фройрах [20].

Новоявлені колонізатори визнавали тільки один метод управління міським населенням — фізичний і моральний терор. Тому вже з перших днів гітлерівці приступили до масових розстрілів комуністів, радянських активістів. А всього за час окупації гітлерівці знищили в Кременчуці 97 тисяч радянських громадян (мирних жителів та військовополонених) [21, с. 94].

Окупанти також приступили до формування допоміжних органів місцевого управління. Вже 9 вересня 1941 року почала роботу Кременчуцька міська управа. Вона складалася з відділів та управлінь, які займалися питаннями адміністративно-поліцейської служби, охорони здоров'я, освіти, фінансами, постачанням, забезпеченням робочою силою, промисловістю, торгівлею і комунальним господарством [22].

Головою житлово-комунального управління, яке здійснювало і керівництвом міським водопроводом, призначили Вишнякова, головним інженером Конікова [23]. Рядові співробітники управління підбирались в основному з колишніх службовців комунгоспу міськвиконкому. В селищі Крюків, де теж існувала управа, начальником житлово-комунальним господарством призначили В.М. Тимченка [24].

На перших порах німці не перешкоджали Кременчуцькій міській управі, її відділам та управлінням використовувати державну атрибутику часів Української Народної Республіки. У розпорядженні міської управи від 7 листопада 1941 року вказувалося: "Доводиться до відома установ та організацій міста, що вивіски-написи повинні бути складені в двох мовах: на лівій половині — німецькою мовою, на правій — українською з гербом (тризубом) згори, посередині. Гло синє, літери жовті" [25].

Звичайно, створюючи допоміжні органи управління з українців і росіян німці менш за все думали про забезпечення нормального життя для місцевого населення. Рейхскомісар України Ерїх Кох на нараді окупаційних чиновників у Рівному з цього приводу заявив таке: "Мета нашої роботи примусити українців працювати на Німеччину, а не ошасливити цей народ. Україна повинна поставити те, чого немає у Німеччині. Цю роботу слід проводити, не рахуючись з втратами" [26].

Німці, як і в інших окупованих містах, прагнули максимально використати для своїх цілей промисловий потенціал Кременчука, забезпечити нормальні житлово-комунальні умови для розквартированих тут фашистських військ, госпіталів та окупаційних установ. А для цього потрібно було налагоджувати роботу деяких заводів і фабрик, електростанції, водопроводу, міського транспорту. На міське населення окупанти дивились тільки як на дешеву робочу силу.

Тимчасово залишаючи Кременчук, органи радянської влади не вдавались до масових руйнувань устаткування та приміщень промислових підприємств. Для вищого керівництва країни було цілком зрозумілим, що з часом все це доведеться відбудовувати і тому виведенню з ладу підлягали тільки ті об'єкти, якими ворог міг користуватися для збільшення свого воєнно-промислового потенціалу. Звичайно, найбільш цінні верстати, механізми, інше обладнання, матеріали вивозилися на схід. Однак при цьому враховувалась насамперед можливість використання евакуйованих підприємств, їх обладнання для випуску там зброї, боєприпасів, спорядження для військ тощо. До того ж для проведення евакуації було замало часу і транспортних засобів. Пізніше фашисти та їх прибічники звинувачували більшовиків у безцільному знищенні багатьох підприємств у Кременчуці [27], однак при цьому не згадували, що місто тривалий час піддавалось артилерійським обстрілам та масовим бомбардуванням з повітря, що вело до значних руйнувань, було причиною пожеж тощо.

Оскільки робота таких підприємств, як електростанція і водопровід, була необхідна до останніх днів перебування радянських військ у Кременчуці, довелося залишити мінімальну кількість турбінно-генераторного обладнання. За день до вступу німців до Кременчука водопровід було зупинено. Деяке обладнання було частково демонтоване, і деталі розкидали тут же на території підприємства.

Вступивши до міста, фашисти, ще до створення біржі праці, наказом фельдкоменданта мобілізували робітників і службовців усіх комунальних підприємств на проведення відновлювальних робіт, увели трудову повинність

для решти населення у віці від 14 до 65 років і таким чином негайно вивели на очистку вулиць, розбір завалів сотні і тисячі людей.

В інтересах забезпечення підприємств і установ робочою силою Кременчуцькою міською управою був проведений перепис населення. За даними перепису, станом на 1 жовтня 1941 року у місті проживало 31573 чоловік. За національною приналежністю населення поділялося на українців — 28524 (90,5 %), росіян — 1656 (5,1 %), євреїв — 1100 (3,4%). Окупаційні власті також цікавили питання про стать, вік населення, професії переписаних. Всі ці відомості використовували при підборі кадрів працівників [28].

На початку жовтня почала функціонувати біржа праці. Її очолював німецький чиновник Рафельт. Газета "Дніпрова хвиля" 9 листопада опублікувала оголошення такого змісту:

"До всього безробітного населення міста Кременчука.

Після того як всіх керівників підприємств та установ наказом фельдкоменданта від 16 жовтня 1941 року зобов'язано проводити прийом робочої сили виключно через біржу праці (міститься по вулиці Карла Лібкнехта, №49), усі безробітні міста та околиць зобов'язані в обов'язковому порядку взятися на облік при біржі праці.

Прийом на роботу проводиться виключно через біржу праці, а тому всі робітники по закінченню тимчасової роботи, куди вони посилались, мусять негайно з'явитись на біржу праці в свою групу для відповідної помітки про закінчення роботи.

Порушники цього караються штрафом" [29].

Окупаційна влада була насамперед зацікавлена в тому, щоб пустити в дію такі важливі об'єкти життєзабезпечення міста, як електростанція, водопровід, пекарні. Ремонтні роботи на цих підприємствах здійснювалися під безпосереднім контролем офіцерів з німецької комендатури. Оскільки більшість кадрових робітників і службовців водопроводу залишалися в Кременчуці, то проблем із забезпеченням підприємств робочою силою не було.

У кінці вересня 1941 року електростанція дала перший струм, відтоді ввели в експлуатацію і водопровід. Директором Кременчуцького міського водопроводу в 1941-1942 роках призначили технік А.І. Матвєєва (будівельника за фахом) [30]. Після переведення його старшим техніком житлово-комунального управління міської управи, за сумісництвом обов'язки директора водопроводу в останні місяці окупації виконував інженер управи М.П. Симаков. Однак, фактично підприємством керував заступник директора і майстер водопровідних мереж М.П. Букшенко. За роботу насосної станції відповідав машиніст П.Г. Мокрій, токарь М.А. Скабел порядкував у ремонтних майстернях, а обслуговування електрообладнання здійснював монтер Т.І. Шамрай. Водопровід працював і в селищі Крюків, населення якого у грудні 1941 року становило 11,7 тис. чоловік. Із відновленням роботи Крюківського вагонобудівного заводу, лісопильного, шкіряного, цегельно-керамічного заводів, гранкар'єру потреба у водопостачанні значно зросла. У зв'язку з цим у дію ввели одну з двох водокачок, що подавали воду з Дніпра. Двигун водокачки працював від струму, який виробляла електростанція вагонобудівного заводу. Начальником водокачки і водопровідної мережі в той час був технік І.Є. Нагайченко. Машиністами і слюсарями-водопровідниками на підприємстві працювали І.П. Бутченко, В.С. Варв'янський, О.І. Павлов, М.М. Свириденко. Водокачка обслуговувала тільки промислові підприємства, а також німецькі військові частини та установи. Місцеве населення змушене

було користуватися водою тільки з шахтних колодязів. Окрім того, через брак палива на початку 1942 року припинила роботу єдина в Крюкові комунальна лазня. Все це призвело до спалаху в місті епідемії тифу. Довелося терміново створювати тифозний барак для хворих [34].

На Кременчуцькому міському водопроводі після проведення ремонтних та пусконаладжувальних робіт вже з жовтня 1941 року колектив підприємства розпочав підготовку водопровідного господарства до зимового сезону. Газета Кременчуцької міської управи "Дніпрова хвиля" регулярно публікувала оголошення такого змісту:

"Управління міського водопроводу пропонує своїм абонентам утеплити на зимовий час всі водогони (водорозбірні колонки) як надвірні, так і в холодних приміщеннях.

Утеплювати водогони треба соломною або тирсою; гноєм утеплювати категорично заборонено" [35].

На початку листопада робітники водопроводу відремонтували обладнання міської лазні, що знаходилась напроти електростанції (вулиця Леніна, 92). Відтоді вона стала працювати щоденно по 12 годин на добу [36].

Досягнення роботи міського водопроводу на повну потужність у значній мірі перешкоджало те, що при евакуації з ремонтних майстерень підприємства було вивезено декілька верстатів. Та з відбудовою заводу металовиробів та машино-тракторних майстерень (колишній автотракторний завод) цю проблему було вирішено, бо на цих підприємствах були токарні, свердлувальні та інші верстати, а також обладнання для використання ковальських та електрозварювальних робіт. У випадку необхідності управління водопроводу робило певні замовлення на виготовлення деталей чи окремих агрегатів цими підприємствами. Ремонт електрообладнання та перемонтаж згорілих статорів електродвигунів здійснювали у майстерні при ремонтно-будівельній конторі [37].

У роки німецької окупації населення Кременчука і Крюкова переживало важкі часи. Для робітників промислових і комунальних підприємств був встановлений 10-годинний робочий день [38]. За найменше порушення трудової дисципліни чи робочого розпорядку застосовувалися фізичні покарання, у червні 1944 року в Крюкові військовий трибунал судив колишнього бургомистра Д. Пугача. Серед інших злочинів йому ставилось у вину накази про побиття нагаями робітників за невиконану роботу [39].

Для працюючих на підприємствах та установах німці видавали невеликі продовольчі пайки та виділяли в межах міста землю під індивідуальні городи. На міській електростанції працювала їдальня, до якої були прикріплені і співробітники водопроводу [40].

Рентабельна робота водопроводу забезпечувалася за рахунок підвищення тарифів на воду. З 1941 по 1943 роки тарифи на електроенергію та воду зросли втричі. При заборгованості абонента понад одного місяця воду відключали, а справу на боржника передавали німецьким суддям-шафенам, які в безумовному порядку стягували суму заборгованості, шляхом продажу з боргів частини майна підсудного [41].

Нове будівництво під час окупації на міському водопроводі не велось, та в цьому не було необхідності, бо у порівнянні з довоєнним періодом населення Кременчука скоротилося в 2,7 рази, а більшість промислових підприємств працювали не на повну потужність. Співробітники водопроводу в основному здійснювали ремонтні роботи, а також під'єднання до водопровідної мережі тих будинків, де розміщували госпіталі, казарми, окупаційні установи [42].

Особливо драматично склалися події, пов'язані з водопостачанням таборів для радянських військовополонених. З вересня 1941 року Кременчук був перетворений німецько-фашистськими окупантами у найбільший на Полтавщині центр перебування військовополонених. Перший табір для них знаходився на вулиці Леніна, 141. Цей етапний табір вміщував до 30 тисяч осіб. Другий — по вулиці Леніна, 7 (колишня територія артскладу) і вміщував до 12 тисяч полонених. Третій — по вулиці Заводській, 23, на території заводу дорожніх машин. Четвертий — по вулиці Колгоспна, 10. Там перебували поранені і хворі червоноармійці. П'ятий — по вулиці Червоноармійській, 1. Шостий концтабір знаходився на території колишньої середньої школи №1 по вулиці Чкалова. Цей табір проіснував найдовше (був ліквідований на початку 1943 року). Тут перебувало до 15 тисяч чоловік. Саме з цього табору німці під конвоєм ганяли військовополонених на виконання робіт по очистці міських вулиць і площ від сміття, розкопи водопровідних та каналізаційних траншей тощо [43].

Німецьке командування поставило перед управлінням міського водопроводу завдання налагодити водопостачання таборів. В основному це було не складно, бо поблизу всіх концтаборів проходила водопровідна мережа. Тому роботи велись по прокладці водопровідних труб прямо по землі на території самих таборів. Однак ці роботи мало зарадили військовополоненим, бо фашисти перетворили концтабори №№ 346, 345А та 346В у справжні "фабрики смерті". Там йшли масові розстріли, людей морили голодом, холодом, непосильною працею, практично повною відсутністю медичної допомоги [44]. Після визволення Кременчука від фашистських загарбників на території таборів було виявлено понад 70 тисяч закатованих радянських військовополонених! [45, с. 423].

Німецька окупаційна влада намагалася підтримувати в Кременчуці чистоту і санітарний порядок. При цьому її турбувало насамперед те, щоб уберегти від спалаху епідемічних захворювань фашистський гарнізон. У місті діяв асенізаційний обоз — дві автоцистерни та 6 коней з колимагами. Сміття вивозили на звалище за двором контори "Комунтранс" поблизу річки Кривої Руди, а рідкі нечистоти — на асенізаційні поля в районі хімкомбінату [46]. Автономні каналізаційні споруди продовжували працювати на м'ясокомбінаті, на деяких інших заводах і фабриках.

У технічному відділі управління житлово-комунального господарства Кременчуцької міської управи під керівництвом М.П. Симакова у 1942-1943 роках було розроблено декілька проектів влаштування каналізації для промислових підприємств. Зокрема, зберігся проект каналізації овочесушильного заводу, який розташувався у приміщенні колишньої середньої школи № 6 міста Кременчука. Запроектована каналізація складалася з таких складових частин: колектора, насосної станції, осадкового і приймального колодязів.

Каналізаційний колектор передбачався напірний з асбоцементних труб. Випуск стоків мав здійснюватися в річку Кагамлик поблизу оцтового заводу, де річка мала значну глибину.

Виробничі стоки підприємства обсягом 30 тонн на добу, при тризмінній роботі заводу, що являли собою водопровідну воду з домішками піску та землі від миття картоплі, овочів спочатку мали проходити через відстійник. Об'єм відстійника визначений за способом професора Д.С. Черкеса з трьохкратним запасом по принципу пісколовки. Поперечник відстійника визначався в 0,2 м², що дозволяло б осідати навіть найменшим часткам бруду. Таким чином, внутрішні розміри відстійника склалися: довжина — 1,5 м,

ширина — 0,7 м, корисної частини 0,75 м. Напірний колектор-трубопровід запроектований з труб діаметром 100 мм. Трубопровід повинен бути пропускати через себе протягом 30 хвилин трьохгодинний дебіт стічних вод приблизно 12 л/сек.

Насосна станція була запроектована з періодичною дією насосів при можливих переривах у подачі електроенергії. Приймальний резервуар розрахований на шестигодинний запас стічних вод. Об'єм корисної частини резервуару мав бути 73,4 м³.

Перекачування стоків проектувалося періодично через кожні три години з таким розрахунком, щоб трьохгодинний дебіт був відведений насосною установкою протягом 30 хвилин. Потужність насосу визначалася в 43,2 м³/год. За каталогом прийняли каналізаційний насос Мелітопольського заводу групи "IX" з діаметром шківу 100 мм при 960 оборотах. Електромотор передбачався потужністю 10 кВт. Всього було запроектовано до монтажу двох перекачуючих агрегатів, з яких один — резервний.

У місці випуску стічних вод в річку Кагамлик, влаштовується оголовок з подвійним замощенням дна і бутовою стінкою на цементному розчині. Вихідна труба до річки мала на своєму закінченні фланець. До нього приєднувалося коліно з стояком, при допомозі якого вихід стояків піднімався в час весняного паводку. Цим виключалася можливість потрапляння води з річки у трубопровід. Окрім того, перед оголовком передбачено встановлення на трубопроводі засувки "Лудло", яка знаходилася в спеціальному колодязі. Стоки перед їх випусканням в річку мали хлоруватися. Вартість здійснення проекту визначалася у 239374 крб. [47].

Однак, у зв'язку з наближенням фронту цей проект так і не був реалізований.

Після перемоги радянських військ на Курській дузі та взяття Харкова, війська Степового фронту приступили до визволення Полтавщини. 23 вересня 1943 року від фашистів був звільнений обласний центр — місто Полтава, а 27 вересня воїни 5-ї гвардійської армії Степового фронту вийшли на ближні підступи до Кременчука. Зав'язались трьохденні кровопролитні бої за місто. Командування 8-ї німецької армії мало наказ Гітлера за всяку ціну утримати цей важливий плацдарм [48]. Однак для ворога було очевидним, що довго протидіяти натиску радянських військ не вдасться.

Відступаючи, гітлерівці залишили після себе "випалену землю". Як і повсюдно в Україні, фашистські факельники підпалювали в Кременчуці та висаджували в повітря промислові і комунальні підприємства, установи, житлові будинки, безжально вбиваючи жителів, які не встигли сховатися, або залишити місто. Військовий кореспондент газети "Правда", відомий письменник Борис Польовий так описував ці трагічні події: "Отступая, немецкие мерзавцы все же успели поджечь город. Сейчас, когда пишутся эти строчки, на город, на Днепр спустилась густая тьма. Подоженный немцами, Кременчуг горит, как пылающий факел. Его зарево видно на десятки километров. Оно поднимается над выжженной обезображенной немцами Украиной, как факел, взывающий к мести" [49].

29 вересня 1943 року Кременчук, "місто-міст", як називали його німці, маючи на увазі стратегічне положення і міста, і моста через Дніпро між Кременчуком і Крюковом, був звільнений від гітлерівців. Того ж дня був виданий наказ Верховного Головнокомандуючого Й. Сталіна такого змісту:

"Війська Степового фронту після трьохденних упертих боїв зламали опір противника і сьогодні, 29 вересня, оволоділи містом Кременчук — сильним передмостним опорним пунктом німців на лівому березі річки Дніпро.

У боях за звільнення міста Кременчук відзначилися війська генерал-лейтенанта Жадова, генерал-лейтенанта Манагарова і льотчики генерал-лейтенанта Горюнова. Особливо відзначились 97-а гвардійська Полтавська стрілецька дивізія генерал-майора Анциферова, 6-а гвардійська повітряно-дисантна дивізія полковника Бровченка, 233-а танкова бригада підполковника Соколова, 219-а танкова бригада підполковника Хилобок, 469-й мінометний полк підполковника Голодіна, 902-й самохідний артилерійський полк підполковника Гредзелішвілі.

На ознаменування одержаної перемоги з'єднанням і частинам, що відзначилися в боях за звільнення міста Кременчук, присвоїти найменування "Кременчуцьких".

Сьогодні 29 вересня о 23 годині столиця нашої Батьківщини Москва від імені Батьківщини, салютує нашим доблесним військам, що звільнили місто Кременчук, — дванадцятьма артилерійськими залпами з 124 гармат" [50].

"Перед військами, що увійшли до міста, — пригадував колишній командир 233-ї Кременчуцько-Знам'янської Червонопрапорної стрілецької дивізії генерал-майор Ю.І. Соколов, — відкрилася жахлива картина. Палали пожежі, лунали вибухи. Ворог замінував велику кількість громадських приміщень і житлових будинків, чимало вулиць і доріг, було вилучено тисячі мін з міських споруд" [51].

Колішній воїн-зв'язківець, учасник визволення міста, І.А. Станицький теж пригадував: "Де не глянь — руїни. І скрізь міни, міни, міни [52]. Гітлерівці закладали міни насамперед там, де мали негайно розпочатися відбудовчі роботи: на території електростанції, міського водопроводу, залізничного вузла, найважливіших промислових підприємств. Тому сапери знешкоджували від мін у першу чергу ці об'єкти.

Кременчук являє собою суцільну руїну, вулиці були захарашені будівельним сміттям, шматками цегли, бетону. На вулицях і дворах лежали тисячі непохованих забитих радянських і німецьких воїнів. У нерозібраних руїнах знаходились ще живі люди. До кінця листопада кременчужани очищали місто від трупів людей та тварин [53]. А розчистка вулиць, площ, провулків, завалів, розбір коробок висаджених в повітря, або спалених будинків розтягнулося на довгі місяці і роки.

Відступаючи з міста, фашисти знищили 92 промислових підприємства, електростанцію, водопровід, 27 шкіл, 11 лікарень і поліклінік, 97 відсотків житлового фонду. Загальні збитки завдані німецько-фашистськими загарбниками Кременчуку обчислювались астрономічною сумою в один мільярд карбованців [54].

Вже на другий день після визволення міста вцілілі жителі вийшли на ліквідацію жахливих наслідків дворічного перебування окупантів. Насамперед вони гасили пожежі на елеваторі та інших важливих об'єктах, ремонтували колії залізничного вузла, допомагали розміщувати польові госпіталі і лазарети. Вже 30 вересня населення і військові частини отримали печений хліб із відбудованої хлібопекарні, через декілька днів на залізничну станцію Кременчук стали прибувати перші ешелони [55].

У Кременчуці негайно створили органи радянської влади. Першим після визволення головою міськвиконкому ради депутатів трудящих став Олександр Андрійович Будній, досить відома кременчужанам людина. Це був одним із ініціаторів ударницького та стаханівського руху. Будучи верстатником-півскатником Крюківського вагонобудівного заводу, він досяг висот виробничої майстерності. У 1935 році на всесоюзному зльоті-конкурсі стаханівців-півскатників Будній встановив рекорд обробки деталей [56].

Потім став депутатом Верховної Ради СРСР, був як тоді говорили, "висунутий" на державну роботу. В 1943-1945 роках, будучи головою міськвиконкому доклав чимало енергії і зусиль для відродження Кременчука.

У складі виконкому Кременчуцької міськради був створений відділ комунального господарства (завідуючі: жовтень-грудень 1943 року — Ф.М. Скала, січень-травень 1944 року — О.С. Берчинський, і з 22 травня того ж року — М. А. Левідов, головний інженер — Л.М. Шлапоковський).

Виконком Кременчуцької ради народних депутатів трудящих та міський відділ комунального господарства зосередили основну увагу на те, щоб забезпечити 32 тисячі кременчужан та війська гарнізону продовольством, водою, електрикою, якимось дахом над головою. Вже в другій половині жовтня стаціонарно діяли 3 хлібопекарні, відкрилися перші їдальні, діти пішли до шкіл, які розмістили у різних вцілілих пристосованих приміщеннях [57].

Важко було налагоджувати водопостачання Кременчука. Оскільки для відбудови міського водопроводу був необхідний певний час, а воду потребували всі і негайно, міськвиконком та військова комендатура вдалися до надзвичайних заходів. За наказом коменданта військові частини гарнізону виділили 22 автомобілі з цистернами, які завозили воду з села Сміливого [58, с. 111]. Міськвиконком взяв на облік всі вцілілі шахтні колодязі, їх очистили від трупів людей і тварин, які скинули туди гітлерівці, воду продезинфікували хлором, відремонтували зруби. Кожний колодязь обладнали відром спільного користування [58]. Колодязі охоронялись як воєнні об'єкти. Встановили чергованість забору води жителями, військовими, установами. Вода з колодязів та автоцистерн відпускалася безкоштовно, але суворо лімітовано. Підвищені норми відпуску дозволялись тільки для поранених, хворих, дітей.

Разом з тим керівництво міста вживало невідкладні заходи для відбудови з руїн Кременчуцького міського водопроводу. Водопровідне господарство міста знаходилося у жахливому стані. Цегельні павільйони над всіма 13 свердловинами, а також станини та лебідки до насосів були зруйновані. Окремі частини наземного обладнання свердловин: коромисла, вали, штанги насосів вимагали капітального ремонту. Були висаджені в повітря приміщення насосної станції, хлораторної, водопровідної башти — основна з місткістю баку 617 м³ і башту на території колишнього Варшавського заводу, яка у 20-30-ті роки використовувались для збільшення тиску води у водопровідній мережі. Майже всі гідранти гітлерівці вивели з ладу ще перед тим, як факельники приступили до масових підпалів будинків у місті.

Для того, щоб підрахувати збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками міському водопроводу і скласти акт з цього приводу, знадобилось більше місяця часу. Ось повний текст цього документа:

"м. Кременчук 1 листопада 1943 р.

Акт нанесених збитків водопровідному господарству
німецько-фашистськими загарбниками.

Ми, що нижче підписалися, члени комісії в складі Гребенюка Дмитра Івановича, Миленького Валентина Захаровича, технорука, і Омельченка Василя Степановича, бухгалтера, за участю свідків з місцевих жителів Букшенка Михайла Григоровича і Коваленка Олександра Остаповича, склали цей акт.

Водопровід знаходиться на Піщаній горі по вул. Леніна.

28 серпня 1943 року, при відступі німецькими загарбниками насосна станція водопроводу, з промисловими, складськими і обслуговуючими будівлями і спорудами, з усім обладнанням, майном і товарно-матеріальними

цінностями, що там знаходилися, були висаджені мінами, після цього приміщення контори, механічної майстерні, трансформаторні приміщення, гараж, лазню, інструментальню та теслярню спалено. Все обладнання, машини, інструменти знищені повністю, частина матеріалів, що зберігалися в складах, розграбована.

Власність завданих збитків у сумарному виразі складає:

№ п/п	Перелік знищеного, розграбованого викраденого і викраденого майна	Відновлювальна вартість знищеного і розграбованого майна в карбованцях	Розмір коштів, необхідних для відбудови частково зруйнованого майна в карбованцях	Загальний розмір збитків у карбованцях
1	2	3	4	5
1.	Приміщення господарського призначення	644484	155676	800160
2.	Інші споруди	114107	605420	719527
3.	Обладнання і транспортні засоби	318747	16000	334747
4.	Паливо, матеріали і готова продукція	14227		14227
5.	Госпмайно та інструменти	22917		22917
Всього:		1114482	777096	1891578

Печатка Підписи" [59].

Ремонтні роботи на міському водопроводі стихійно розпочалися вже на другий день після визволення міста, тільки-но сапери закінчили розмінування водозабірною майданчика №1 на Піщаній горі. На згарища, до куп шматків цегли, бетону, розкуроченого обладнання, скрученої арматури зібралися вцілілі співробітники, які не були розстріляні німцями чи не відправлені ними на захід. Серед них були ветерани виробництва, що розпочали свій трудовий шлях на водопроводі з часу його спорудження, як наприклад Михайло Петрович Букшенко, або стали тут трудитися ще у буремні роки громадянської війни — Григорій Якович Францев, Євген Павлович Скоморошенко, Мефодій Гаврилович Янов, Костянтин Петрович Яцек. Машиністи А.О. Мірошніченко, П.Г. Ткаченко, П.І. Грищенко, бурові робітники І.О. Денисенко, Г.Т. Остапенко, І.Г. Мудрий, слюсарі І.П. Кохно, Л.П. Чижов та ряд інших робітників прийшли на водопровід у 20-30-ті роки, продовжували працювати на ньому в час окупації. На їхніх очах міський водопровід розбудовувався, зростали його потужності. Ще декілька днів перед вступом в Кременчук радянських військ підприємство працювало, давало людям життєдайну воду і ось тепер внаслідок злочинницьких дій фашистських варварів воно перетворилось у руїни.

Окрім колишніх співробітників водопроводу, на руїни підприємства добровільно з'явилися робітники ряду інших заводів і фабрик Б.А. Гарник, Р.Е. Гилган, І.О. Денисенко, Г.М. Доценко, М.Г. Кравчук та інші. Всього двадцять чоловік. Вони трудилися чорноробами аж до початку 1944 року, а потім коли водопровід частково був відремонтований, їх перевели на інші

підприємства, де теж не вистачало робочих рук. У наказі по управлінню водопроводу від 14 січня 1944 року з цього приводу, зокрема, говорилося: "Після залишення німецькими окупантами Кременчука чимало з робітників у пориві патріотичних почуттів добровільно з'явилися на водопровід для надання допомоги в роботах по відбудові насосної станції та найшвидшого подання води". За сумлінну роботу всім їм оголосили в наказі подяку [60].

Кадровим та тимчасовим співробітникам Кременчуцького міського водопроводу, які за покликом обов'язку приступили до відбудови підприємства, ніхто не давав розпоряджень, наказів, та й управління водопроводу офіційно було створено тільки 2 жовтня 1943 року, а перший наказ по управлінню, де затвердили штат підприємства, видали 5 жовтня. Та, незважаючи на це, робітники і службовці безкоштовно працювали понад двадцять днів. Вони гасили пожежі та розчищали завали. Роботами керували Дмитро Іванович Гребенюк (2 жовтня міськвиконком призначив його директором водопроводу) [61], М.П. Букшенко та Є.П. Скоморошенко.

Не чекаючи офіційних вказівок, бо керівництву міськвиконкому, апарат якого знаходився у стадії формування, не до всього доходили руки, співробітники водопроводу перебрали ініціативу на себе. Д.І. Гребенюк займався кадровими питаннями, готував відповідну документацію про надання водопроводу права юридичної особи та фінансування його роботи. М.П. Букшенко працював над вивченням стану мережі водопроводів та водопровідних магістралей, а Є.П. Скоморошенко з'ясував можливість відбудови насосної станції.

Відбудовчі роботи ускладнилися тим, що фашисти спалили всю технічну документацію на артезіанські свердловини, насосну станцію, водопровідну мережу. Тому доводилось покладатися на добру пам'ять таких кадрових співробітників, як М.П. Букшенко, і з їх допомогою відновлювати документацію. Окрім того, до офіційної організації управління Кременчуцького міського водопроводу фінансування через банк не здійснювалося, що не давало змоги придбати вкрай необхідні для робіт матеріали і інструменти. Слюсарі, будівельники зібрали для потреб підприємства власний інструмент, деякі деталі розшукували на руїнах інших промислових підприємств.

Було вирішено насамперед відремонтувати свердловини № 1 та № 11. Вони відповідно могли давати на добу 280 та 560 м³ води. Ремонт свердловин здійснювали бурові майстри О.О. Коваленко і М.Г. Яковлев та бурові робітники О.І. Денисенко, І.Я. Денисенко, О.С. Данилов, М.П. Записочний, Ф.Л. Кагал, І.Г. Мудрий, П.С. Могилко, Г.Т. Остапенко, М.С. Турбай, І.Т. Умаков, В.В. Шишко. Всі роботи довелося виконувати вручну. З великими труднощами для здійснення бурових робіт вдалося закупити в Харкові 5 желонки розміром 2, 6, 9 і 10 дюймів та 3 бурових зубила. Свердловини обладнали напіваксельними насосами. Насоси випуску 1938 року були дуже зношеними, проте завдяки зусиллям машиністів П.Г. Мокрія, О.Г. Ткаченка, слюсарів П.І. Батракова, І.А. Махна, І.Ф. Ковалю їх привели у робочий стан. На початку листопада вдалося також змонтувати металевий напірний резервуар для води місткістю 17 м³. Від двох свердловин до резервуару провели трубопроводи. З настанням холодних днів резервуар утеплювали [62].

У надзвичайно поганому стані знаходилися водоводи та водопровідна мережа. Капітальні ремонти на мережі не проводилися з 1940 року. Начальник водопровідних мереж М.П. Букшенко визначив першочерговий обсяг відновлювальних робіт. Насамперед ремонтували ті водопровідні лінії, що

вели до місць розташування військових госпіталів, казарм, лікарень, хлібопекарень, залізничної станції. Не вистачало найнеобхіднішого: труб, засувок, інструментів. Кришки з люків більшості оглядових колодязів були викрадені. Ремонтні роботи на мережі вели 20 слюсарів-водопровідників. Особливо сумлінно працювали В.М. Вілецький, Д.Ф. Варенко, І.П. Кохно, М.Т. Проценко, С.В. П'ятак, І.А. Скобел [63].

Одночасно велись роботи по влаштуванню тимчасового дерев'яного приміщення ремонтної майстерні. Оскільки цегельний паркан навколо території водозабірною майданчика №1 фашисти зруйнували, територію обнесли колючим дротом. Майданчик №2 теж огородили.

Поступово формувалася колектив співробітників Кременчуцького міського водопроводу. Вирішувати кадрові питання було складно, бо йшла кровопролитна війна і фронт потребував все нових поповнень. На відміну від 1941 року, коли робітники і службовці водопроводу мобілізації в Червону армію, як правило, не підлягали, у жовтні-листопаді 1943 року польові військомати мобілізували декілька десятків співробітників підприємства. Серед мобілізованих були М.О. Алсатін, О.Ф. Анкудінов, Н.Г. Грищенко, О.В. Данілов, Н.Ф. Назаренко, І.Л. Затенацький, І.Т. Самосонов, М.Д. Сапутін. Добровольцями пішли в армію О.С. Нагаєв, П.Ф. Тюрін [64]. Замість них працювати на водопровід приходили комісовані через поранення і хвороби фронтовики, молодь, жінки.

На момент утворення Кременчуцького міського водопроводу як юридичної особи (2 жовтня 1943 року) у його штат зарахували 70 осіб, серед них 7 машиністів, 12 бурових майстрів та робітників, 20 слюсарів по експлуатації та ремонту водопровідної мережі, 1 коваля та 1 молотобійця, 3 слюсарі насосної станції, 2 токаря. Але до завершення першої черги відбудовних робіт більшість робітників стали будівельниками-мулярами, теслярами, чорноробами [65]. На кінець 1943 року штати підприємства вже становили 103 робітники і службовці, з них 24 жінок [66].

Одним з перших після визволення Кременчука прийшов на водопровід 79-річний коваль Дмитро Васильович Мороз. Задовго до початку війни він пішов з підприємства за заслужений відпочинок. Але у найбільш скрутний для рідного підприємства час він не міг залишитися збоку. Довідавшись, що водопровід не може знайти кваліфікованого коваля, старий робітник сам з'явився до командира військової майстерні і зумів переконати його передати міському водопроводу похідне горно. Інструмент, ковадло приніс власні. Власноруч коваль з кількома підлітками зі старих дошок та шматків дахового заліза нашвидку спорудив тимчасове приміщення кузні. Разом з своїм помічником молотобійцем М.І. Заїкіним стали працювати по 14-16 годин на добу, задовольняючи замовлення всіх ремонтних бригад на ковальській роботі [67]. Знову на пенсію Д.В. Мороз пішов тільки в 1947 році.

Оскільки Кременчук з дня визволення аж до 26 жовтня 1943 року німці піддавали безперервному артилерійсько-мінометному вогню з району Крюкова, а також бомбардуванню авіацією, довелося вживати додаткових заходів для охорони життя і здоров'я співробітників міського водопроводу. В першу чергу відновили всі укриття, окопи та щілини, вириті на Піщаній горі ще в 1941 році. У випадку, коли снаряди починали рватися десь поряд, люди ховалися там або за вцілілими залишками стін насосної станції та за кількома метрами цегляного паркану. На жаль, це не завжди рятувало. Було кілька загиблих і поранених [68].

Через рік, виступаючи на мітингу трудового колективу з нагоди річниці визволення Кременчука, старий коваль Д.В. Мороз пригадував:

— Прожив я на віку вже 80 років, а такого не чув, не бачив, не читав. Душогуби, людоїди! Ач, що зробили з містом, з нашим виробництвом. А скільки полягло голів людей наших он за тією стіною. Ї досі плями крові на цеглі. І їх не виміють дощі, не вивітрять вітри, як не зглядять роки нашої ненависті до тих проклятих гітлерівців. Мстити і знищувати, щоб і кубла не лишилось. Я вам всім батько і кажу так: "Я не випущу молотка з своїх рук до тих пір, поки не буде жодного живого фашиста. Я куватиму..." [69].

25 жовтня 1943 року наказом директора Кременчуцького міського водопроводу була оголошена подяка великій групі співробітників, які розпочали відбудову підприємства в екстремальних умовах артилерійських обстрілів і бомбардувань, часто ризикуючи своїм життям і здоров'ям [70]. Власне кажучи, ця подяка для більшості робітників і стала єдиною нагородою за їх героїчну працю. І люди сприймали це цілком нормально, бо розуміли що йде війна, а під час війни ризикують та гинуть і воїни на фронті, і трудівники тилу.

Однією з найнеобхідніших справ для забезпечення життєдіяльності міста, функціонування всього комунального господарства і в першу чергу системи водопостачання була відбудова міської електростанції. Відступаючи з Кременчука, гітлерівці частково висадили в повітря, а частково спалили приміщення електростанції, зруйнували обладнання, підпалили запаси вугілля. Другого дня після визволення на подвір'я електростанції почали сходитися люди. Ще курилося запалене вугілля, чадом несло з руїн машинного залу, щитової. Добудова механічної подачі вугілля лежала купами безформенного металу і бетону.

— Чи цілі турбіни? Чи не пошкоджені генератори? — думав інженер-енергетик Н.Г. Ткаченко. Вони разом з турбінним майстром П.Ф. Чирвою уважно оглядали все вціліле обладнання. Виявилось, що турбіни і турбогенератори та конденсаційне устаткування можна відремонтувати власними силами.

Почали з розчистки виробничих цехів: із машинного залу винесли тільки зруйнованих металевих конструкцій вагою до 25 тонн. Бригада майстра С. Зимогляда приступила до ремонту турбін і генераторів. Та потрібно було щось робити і з самим приміщенням електростанції. Техніки Костенко та Шнуров спланували, як вимувувати частково зруйновані стіни приміщення, покрити дах. Сформували будівельні бригади, до яких включили робітників не лише електростанції, але й багатьох інших підприємств, у тому числі й міського водопроводу. Всі розуміли, що без електроенергії не запрацює жодне з цих підприємств. На ремонті котельних агрегатів трудилися робітники під керівництвом техніка Білявського і майстра Плакуція.

20 жовтня електростанція вже була готова дати першу енергію. Та ввести її в експлуатацію до того часу, поки на правому березі Дніпра перебували гітлерівці, було неможливо. Дим з димарів електростанції став би прекрасним орієнтиром для фашистських коректувальників і приміщення електростанції знищили б артилерійськими обстрілами та бомбардуваннями.

25 листопада 1943 року війська Червоної армії вибили фашистських окупантів з Крюкова. Через три дні відбулося урочисте відкриття міської електростанції. У машинному залі зібралися робітники і службовці підприємства. Тут же, біля головного щита управління, знаходилися голова Кременчуцької міськради О. Будній, інженер електростанції Н. Ткаченко, а також старший машиніст М. Губін та старший кочегар І. Щербак, які очолювали першу пускову вахту.

Коли рівно загудів запущений турбогенератор і на приладах щита ожили стрілки, у людей, що стояли в залі, затаївши подих, вирвалося:

— Є! Енергія!

Кореспондент газети "Робітник Кременчуччини" згодом писав: "Над дорогою стоїть обгоріла багатоповерхова будова. У порожні провали вікон видно небо. Поруч, нарівні із будовою з залізного димаря кучерявиться дим. Чути рівне м'яке гудіння. Під цією напівзруйнованою будовою б'ється серце, машинне серце, яке дає життя нашому місту. Це працює електростанція" [72].

Звичайно, у перші місяці роботи електростанції її потужності були надто низькими, аби забезпечити енергією населення та промисловість. Тому був складений графік поступового, в міру збільшення виробітку струму, під'єднання до електромереж найважливіших об'єктів міста. Міський водопровід мав отримати струм у перших числах грудня, до цієї дати колектив підприємства прагнув завершити першу чергу відбудовно-ремонтних робіт.

Вже на другий день після визволення Крюкова від гітлерівців директор Кременчуцького міського водопроводу Д.І. Гребенюк видав наказ № 23 такого змісту:

"У зв'язку з відступом німецьких окупантів за межі досяжності їх гармат наближається можливість швидкого пуску електростанцією струму.

Для того, щоб бути впевненими у здатності безперебійного постачання у будь-який час води місту, наказую т.т. Букшенку і Скоморошку, ще раз самим ретельним чином перевірити готовність до експлуатації свердловини спиртзаводу, свердловин №№ 1 і 11 водопроводу, які з моменту включення електроенергії мають безвідмовно працювати" [72].

4 грудня 1943 року міський водопровід вперше отримав з електростанції струм, а до кінця року йому було відпущено 10126 кВт/год електроенергії. Перший пробний пуск міського водопроводу відбувся 5 грудня, а експлуатаційний пуск — 8 грудня. Відтоді водопровід працював уже безперервно. Його продуктивність спочатку становила 837 м³ води на добу. До кінця 1943 року було піднято і подано у мережу 19260 м³ води. Однак стан мережі був настільки поганий, що до 80 відсотків води витікало через діряві труби. Чимало водопровідних відгалужень, які раніше вели до будинків, опинилися під руїнами і завалами, і потрібні були величезні зусилля, щоб їх розкопати та поставити заглушки. Всі оглядові колодязі були заповнені водою. За 22 грудневих дні експлуатації водопроводу його співробітникам довелося ліквідувати 25 аварій на мережі.

До кінця 1943 року відбудували дві водозбірних будки, до госпіталів, лікарень, шкіл, установ, окремих підприємств підвели 234 водопровідних відгалужень, у центральній частині міста обладнали декілька десятків тимчасових водорозбірних кранів. Ті ж жителі, особливо на окраїнах, які не могли користуватися водопроводом, вичерпували воду із оглядових колодязів, кип'ятили її і використовували для пиття та приготування їжі [73].

Воду з водозабірних будок і кранів для населення відпускали за плату. Водопостачання госпіталів, військових частин здійснювалося безкоштовно. Зрозуміло, що ні про яку рентабельність роботи міського водопроводу тоді не могла йти й мова.

Німецько-фашистські окупанти нанесли величезної шкоди не лише водопостачанню міста, але і каналізаційно-асенізаційним службам. У період окупації всі роботи по спорудженню міської каналізації, які велись у період з 1937 до початку 1941 років, припинилися. При відступі фашисти частково вивезли, а частково зруйнували обладнання каналізаційної насосної станції

№ 1, спорудженої в районі площі МЮД. Наземну частину приміщення спалили, а підземну затопили ґрунтові води. При знищенні промислових підприємств, де існували власні автономні каналізаційні системи (наприклад, на м'ясокомбінаті), поряд із іншими виробничими приміщеннями висадили в повітря і наземні споруди каналізації [74].

Перестав існувати і міський асенізаційний обоз. Коней фашисти забрали з собою, а вибракуваних тварин застрелили. Тому протягом вересня-грудня 1943 року рідкі нечистоти з міста не вивозилися. І тільки холодна погода рятувала населення міста від епідемій. 9 грудня 1943 року Кременчуцький міськвиконком прийняв рішення про створення нового асенізаційного обозу. На цю справу асигнувалось 70 тис. крб. [75]. Перші три коня у обоз за розпорядженням військового коменданта передали з армійських частин, але за умови, що в першу чергу нечистоти будуть вивозитися з госпіталів і лазаретів, а їх у вересні-грудні 1943 року в місті дислокувалося 40 [3, с. 51].

Напружено йшла і відбудова промислових підприємств та житлового фонду Крюкова. Відступаючи з селища фашисти повністю зруйнували Крюківський вагонобудівний завод — основне промислове підприємство, на якому трудилась більшість населення. У повітря була висаджена заводська електростанція, яка не тільки давала струм підприємству, а і всьому селищу. Однак за кілька днів співробітники електростанції під керівництвом майстра паросилового цеху Ф.П. Домбровського розчистили завали, відремонтували два обгорілих котла, незабаром встановили два нових електрогенератора. Це дозволило вже через місяць після звільнення від німецьких окупантів увести електростанцію в дію. Незабаром розпочали роботу окремі цехи вагонобудівного заводу, запрацювала відремонтована водокачка. Друга бригада паросилового цеху заводу під керівництвом майстра В. Пушенка відремонтувала внутрізаводську мережу водопроводу, 156 пожежних гідрантів по селищу. При заводі розпочала роботу лазня [76].

Початок 1944 року ознаменувався для колективу Кременчуцького міського водопроводу важливою трудовою перемогою. 27 січня була введена в експлуатацію свердловина №13. Цьому передувала напружена робота кращих спеціалістів підприємства. Особливо складно було виготовити самотужки напіваксіальний насос. Частина деталей для насоса розшукали на руїнах заводських цехів, частину виточили токар Л.В. Скрипник та інший висококваліфікований верстатник, прикомандирований із заводу шляхових машин. Для того, щоб прискорити роботу, токарі працювали цілодобово, по 12 годин кожний.

Щоб привести в дію напіваксіальний насос, потрібно було два електродвигуни (один резервний). Керівництво водопроводу звернулося на один із київських заводів з проханням виготовити електродвигуни. Там запросили за роботу 30 тис. крб. Оскільки такі кошти підприємство сплатити не могло, вирішили обійтися власними силами. Електромонтер Т.І. Шамрай, токар Л.В. Скрипник, слюсар Г.О. Цвеліх взялися виготовити обидва мотори. Працювали наполегливо, як правило, понадурочно, докладали до виготовлення деталей увесь свій досвід — і мотори запрацювали.

Ремонт підземної частини свердловини здійснювала бригада О.О. Коваленка. Бригада проводила своїми силами весь комплекс робіт — бурильні, зварювальні, теслярські, земляні [77].

Внаслідок уведення в дію свердловини №13 продуктивність водопроводу зросла до 2000 м³ на добу. У наказі по Кременчуцькому водопроводу від 28 січня з цього приводу відзначалось: "За добре ставлення до праці, перевиконання виробничих завдань, активну участь у роботі по відбудові

насосної станції, особливо свердловини №13, пошук різних матеріалів по місту, а також за раціоналізаторські пропозиції робітникам І.А. Махну, І.Ф. Ковалю, П.І. Гриценку, І.П. Кохну, М.П. Запесочному оголошується подяка" [78]. Іншим наказом подяка була також оголошена майстру М.П. Букшенку, токарю Л.В. Скрипнику, електромонтеру Т.І. Шамраю, машиністам М.Г. Янову, М.Ф. Соболеву, слюсарям А.Ф. Скобелу, Г.О. Цвелиху [79].

Програма ремонтних робіт, які мали бути виконані протягом 1944 року на водопроводі, викладалась у постанові Кременчуцького міськвиконкому від 8 лютого 1944 року "Про відбудову житлового фонду і комунальних підприємств міста Кременчука". Зокрема, було поставлено завдання змонтувати на фундаменті з цегли другий металевий резервуар для води місткістю 35 м³ та приступити до встановлення на різних вулицях міста водорозбірних колонок (перші 20 колонок змонтували в Кременчуці ще в кінці 30-их років, але всі вони були знищені при відступі німців). Оскільки відбудова виробничих приміщень водопроводу гальмувалась відсутністю на підприємстві власних професійних будівельників, міськвиконком вирішив тимчасово направити туди з особливої будівельно-монтажної частини №306 трьох мулярів, трьох штукатурів, трьох теслярів, двох столярів, арматурника і бетонувальника. Окрім того, різні промислові підприємства відкомандировували на час літнього будівельного сезону для водопроводу тридцять чорноробів [80].

Значні надії щодо прискорення темпів відбудовчих робіт колектив міського водопроводу пов'язував із створенням будівельно-монтажного управління № 2. Ця організація розпочала свою діяльність у січні 1944 року. БМУ-2 мало спеціалізуватися тільки на відбудові об'єктів комунального господарства. 12 травня управління водопроводу уклало договір з цією організацією на будівництво хлораторної, аванкамери і галереї підземного водонакопичувального резервуару. Всі роботи мали бути виконані до 15 липня. Водопровід перевів на рахунок БМУ-2 відповідні кошти, наряди на цемент та інші будівельні матеріали, однак керівництво управління не поспішало виконувати взяті зобов'язання. Для своїх потреб БМУ-2 забрало з водопроводу вкрай необхідний дизель. Головний інженер водопроводу В.З. Миленький кожного дня ходив до кабінету начальника БМУ-2 Ф.М. Скали, вимагаючи розпочати роботи, та марно. І тільки на початку вересня Кременчуцький міськвиконком виніс рішення про повернення водопроводу дизеля. Договір, укладений з БМУ-2, денонсували, і надалі всі ремонтні роботи довелось виконувати господарським способом [81]. Незважаючи на це, виробнича програма будівельно-відбудовчих робіт за 1944 рік була освоєна на 80 відсотків [82].

1 травня 1944 року був укладений договір на соціалістичне змагання між трудящими Полтави та Кременчука за найшвидшу відбудову народного господарства. Зокрема, в договорі було записано: "Будемо разом боротися за повне визволення нашої рідної землі від німецьких розбійників, за повну ліквідацію руїницького господарювання фашистських поневолювачів. Вперед, до нових перемог на трудовому фронті!" [83]. Договори на соцзмагання також уклали трудові колективи споріднених промислових та комунальних підприємств. Так, Полтавський "Водоканал" протягом 1944-1945 років змагався за дострокове відродження підприємства з Кременчуцьким міським водопроводом. Періодично представники обох підприємств зустрічалися для підведення підсумків змагання, обміну досвідом роботи [84].

Наближалася перша річниця визволення Кременчука від німецько-фашистських загарбників. У зв'язку з цим у серпні 1944 року розгорнулось на всіх підприємствах міста соцзмагання за відзначення трудовими здобутками цієї славної дати. На Кременчуцькому міському водопроводі першими в це змагання включилися чотири бригади слюсарів, які працювали на ремонті водопроводу, під керівництвом начальника мереж М.П. Букшенка. Робітники-ремонтники у позаурочний час встановили 10 водорозбірних колонок. Із значним випередженням працювали робітники на відбудові ремонтних майстерень, приміщення насосної станції.

Соціалістичне змагання здійснювалося і між окремими робітниками, бригадами і цехами Кременчуцького водопроводу. У 1944-1945 роках на підприємстві налічувалося 16 стахановців та 40 ударників. До числа стахановців зараховували тих працівників, які протягом кількох місяців перевиконували норми виробітку на 150 відсотків, до ударників — на 130 відсотків. Показниками до зарахування в число передовиків виробництва для таких категорій робітників, як машиністи, дизелісти, була безаварійна робота, економія електроенергії, паливно-мастильних матеріалів. Серед кращих виробників того часу потрібно відзначити бурового майстра О.Є. Коваленка, слюсарів-водопровідників А.Ф. Скобела, С.В. П'ятака, бурового робітника Г.Р. Дериду, машиністів П.І. Гриценка, Г.Я. Францева, О.В. Коваля, інструментальника М.М. Попадича [85].

Матеріальне стимулювання переможців було явно недостатнім. Окрім зарплати з невеликою премією за перевиконання норм, стахановці і ударники отримували додатково декілька десятків кілограмів картоплі та овочів з власного підсобного господарства [86].

В умовах війни, соціалістичне змагання, яке зародилось ще у кінці 20-их років за ініціативою згори і було надто заорганізованим, перетворилось у своєрідну форму патріотизму трудящих, що прагнули зробити все від них залежне аби приблизити довгоочікуваний день перемоги. Робітники і службовці Кременчука прагнули також якомога швидше відродити рідне місто і тому не шкодували на це часу і трудових зусиль. Починаючи з квітня 1944 року, незважаючи на те, що в той час тривалість робочого дня офіційно дорівнювала восьми годинам, співробітники підприємств і установ, військовослужбовці, студенти технікумів, учні-старшокласники після закінчення роботи чи навчальних занять додатково працювали ще по дві години на розчистці руїн, підготовці майданчиків під забудову, заготівлі будматеріалів. Завдяки цій патріотичній ініціативі в 1944 році на громадських роботах по відбудові міста було відпрацьовано 240404 людино/ дні, а за п'ять перших місяців 1945 року — 180009 людино/днів [87]. Кожна друга субота і неділя оголошувалися в місті робочими, і все працездатне населення трудилось на громадських роботах. Тільки в час суботників і недільників, які відбулися в січні-квітні 1944 року, було очищено від старого вапняного і цементного розчину і складено в штабелі понад 1 млн. штук цегли, зібрано 300 тонн металолому, розчищено будівельних майданчиків площею 3 тис. квадратних метрів, складовано 8 тис. кубометрів щебілки [88].

Відбудова водопровідного господарства та його експлуатація потребували транспортних засобів. У 1943 році водопровід зовсім не мав автотранспорту. Виручали коні, переважно старі, вибракувані з армійських обозів. На них перевозили будівельні матеріали, труби, інструменти, виїздили на місця усунення аварій. У сухому бухгалтерському звіті підприємства за 1944 рік збереглися клички цих тварин-трудяг, які так багато зробили для людей в той важкий час: "Грізна" (16 років), "Чайка" (15 років), "Кремень"

(9 років), "Кукла" (7 років), "Кречек" (4 роки). Гужовий транспорт на міському водопроводі використовувався до кінця 50-их років, тому в штаті підприємства постійно було 4-5 візників. У 1944 році міськкомунгосп виділив для слюсарів-ремонтників, які працювали на магістралях і мережах, два старих велосипеди. Тоді ж на баланс водопроводу передали трофейну автомашину марки "Шевроле" вантажопідйомністю 1,5 тонни [89]. На початку 1945 року підприємство придбало одну півторатонку вітчизняного виробництва марки ГАЗ-АА [90]. Поступово поповнювались обладнанням і ремонтні майстерні водопроводу. В 1944-1945 роках тут малося два токарних верстати, свердлувальний верстат, апарат для перевірки водомірів, свердлувально-фрезерувальний верстат та прес для виготовлення дрібних водомірних деталей, чотири електрозварювальні агрегати, три лебідки для підняття важких деталей та агрегатів. Матеріальна база майстерні дозволяла виконувати основні ремонтні роботи для потреб підприємства. Та, на жаль, водопроводу не вистачало кваліфікованих слюсарів-ремонтників та верстатників. І у зв'язку з цим доводилось звертатися за допомогою до найбільших промислових підприємств Кременчука [91].

У кінці 1943 — на початку 1944 років міська влада зіткнулась з досить неприємною проблемою — самовільним відкриттям кришок люків оглядових колодязів на водопровідних магістралях. Звичайно, людям ці кришки не були потрібні, металобрухту після варварського руйнування міста фашистами, скрізь валялося доволі. Мова йшла про інше. Внаслідок пошкодження водопровідних труб оглядові колодязі були вщерть наповнені брудною водою. Щоб не допускати її використання, бо це загрожувало населенню епідеміями, до проведення відповідних ремонтних робіт люки колодязів наглухо закривали кришками і питна вода відпускалається тільки з колонок і водорозбірних кранів, що гарантувало санітарну безпеку. Однак, оскільки водорозборів було недостатньо, і нерідко вони знаходилися за сотні метрів від житла споживачів, люди самовільно знімали кришки люків з найближчих до них оглядових колодязів, набирали воду, кип'ятили, проціджували її, й використовували для різних побутових цілей.

Щоб припинити такі негативні дії, виконком Кременчуцької міськради видав 13 лютого 1944 року обов'язкову постанову, у якій зокрема говорилося: "Встановлено, що жителі міста та військовослужбовці з військових частин самовільно відчиняють кришки з люків колодязів водопровідної мережі по багатьох вулицях, вирубуючи зубилами, молотками кришки, заглушки, а це приводить у непридатність самі магістралі, заповнені водою оглядові колодязі, що загрожує розморожуванням водопровідних труб, поширенням інфекційних хвороб і нещасних випадків.

Категорично забороняється самовільно відкривати кришки люків оглядових колодязів кому б то не було без дозволу управління міського водопроводу.

Винні в порушенні цієї постанови караються штрафом до 100 крб., або ж ув'язненням терміном до шести місяців" [92].

Обов'язкова постанова Кременчуцького міськвиконкому та відповідний наказ начальника гарнізону міста відіграли свою позитивну роль у збереженні водопровідної мережі. Але влітку 1944 року, потреби населення міста у воді різко зросли, а існуюча сітка водорозбірних колонок і кранів не дозволяла забезпечувати жителів навіть мінімальною кількістю питної води. Тому незважаючи на всі заборони, населення продовжувало брати воду з оглядових колодязів, що в літню пору було особливо небезпечно. У зв'язку з цим було вирішено вдатися до хлорування води в оглядових колодязях. Газета

"Робітник Кременчуччини" регулярно публікувала оголошення такого змісту: "Управління Кременчуцького водопроводу ставить до відома населення м. Кременчука, що по всім оглядовим колодязям міської водопровідної мережі буде проведено з 1 червня 1944 року санепідемстанцією хлорування ґрунтових вод у колодязях з метою знезаражування їх, після чого користуватися водою з питною метою забороняється. Особи, винні у самовільному відкритті колодязів, будуть притягатися до кримінальної відповідальності" [93].

На початку 1945 року в Кременчуці почастишали випадки захворювань на паразитарні тифи. Причин для поширення епідемії було більше ніж достатньо. Оскільки житловий фонд міста був майже повністю знищений гітлерівцями, люди мешкали у підвалах і, навіть, у виритих нашвидкоруч землянках. Скупченість населення у житлових помешканнях перебільшувала всі санітарні норми. Незважаючи на всі постанови міськкому партії та міськвиконкому про будівництво лазні, її так і не спорудили. Брудну білизну з казарм, госпіталів, лікарень, дитбудинків, в'язниці прати централізованим способом не було можливості, бо банно-пральний комбінат лежав у руїнах.

Як і завжди в таких випадках довелося вживати надзвичайні заходи. 4 січня 1945 року Кременчуцький міськвиконком прийняв постанову "Про заходи в боротьбі з паразитарними тифами" [94]. Зокрема, перед керівництвом водопроводу було поставлене завдання негайно обладнати на водопроводі хлораторну елементарного типу, яка б працювала на хлорному вапні. Окрім того, робітники з водопроводу мали встановити водозапірну апаратуру у відбудованому приміщенні міської лазні. Вже в середині січня запрацювала хлораторна, а також була введена в експлуатацію лазня, яка тричі на тиждень обслуговувала населення, а в решту днів — військові частини і трудові колективи промислових підприємств [95].

Оскільки міський водопровід працював десять годин на добу і до того ж з перебоями через нерегулярне постачання електроенергії, міськвиконком прийняв рішення протягом місяця обладнати власну силову установку для приведення в дію насосів свердловин. У лютому 1945 року водопроводу був переданий з Крюковського райпромкомбінату трактор ХТЗ. Під час припинення подачі енергії з міської електростанції на водопроводі приводили в дію тракторний двигун, і одна з трьох свердловин подавала для населення мінімальну кількість води. Окрім того, весною 1945-1946 років цей трактор на кілька днів задіювали на оранці ріллі підсобного господарства водопроводу [96].

Незважаючи на те, що лінія фронту все далі відкочувалася на захід, Кременчук, як і інші міста республіки, жив за законами військового часу. У місті діяли комендантська година, зберігалось світломаскування, велась посилена охорона всіх важливих об'єктів. На озброєнні охоронників міського водопроводу знаходилися гвинтівки та револьвери армійського зразка. 5 лютого 1944 року був виданий наказ по водопроводу такого змісту: "На підставі постанови РНК УРСР від 14 липня 1943 року та постанови Кременчуцького міськвиконкому від 5 січня цього року всі робітники і службовці водопроводу у віці від 14 до 60 років зобов'язані прослухати 28-годинний курс лекцій за програмою підготовки значків ППХО першого ступеня.

У зв'язку з цим, починаючи з 25 лютого, з 13 до 14 години щодня у приміщенні майстерні представник міського штабу протиповітряної та протихімічної оборони прочитає лекції, які зобов'язані прослухати всі вільні від чергувань робітники і службовці, а потім відповідно скласти екзамен" [97].

Після визволення Полтавщини від німецько-фашистських загарбників область ще протягом дев'яти місяців продовжувала перебувати у зоні діяльності ворожої авіації. Німецькі літаки здійснювали нальоти на залізничні вузли, мости та інші об'єкти. І як показали наступні події, опублікована 18 травня 1944 року у газеті "Робітник Кременчуччини" стаття начальника міського штабу МППО І. Лисиці "Невпинно кріпити протиповітряну і протихімічну оборону" виявилась далеко не перестраховочною. У ній, зокрема, писалось: "За останній період ворог активізував дії своєї авіації. Він намагається робити повітряні напади на наші міста, бити по наших тилах. Небезпека повітряних нальотів на наше місто залишається, і про це мусить пам'ятати кожен громадянин". Як показали наступні події, така небезпека дійсно була — 22 червня кілька десятків німецьких бомбардувальників нанесли масовані удари по військовим аеродромам Полтави, Миргорода і Пирятина.

Керівництво Кременчуцького міського водопроводу постійно враховувало небезпеку нальотів авіації противника. Тому на підприємстві ще з 25 жовтня 1943 року діяло кілька груп і ланок місцевої протиповітряної і протихімічної оборони. Група самозахисту складалась із чотирьох ланок — санітарної (керівник В.В. Волкова), пожежної (Н.Х. Михайленко), дегазації (І.Ф. Коваль), охорони та підтримання порядку (А.Ф. Кравченко). Група відбудовних робіт налічувала дві ланки — відновлювальних робіт на водопровідній мережі (керівник Л.В. Затенацький) та відновлювальних робіт на насосній станції (І.А. Махно). Всього формування МППО на підприємстві налічувало 62 особи. Його очолював директор водопроводу. Регулярно проводилися навчальні заняття і тривоги [98].

На Кременчуцькому водопроводі з березня 1944 року діяла також навчальна група початкової військової підготовки. Відповідальним за роботу групи призначили офіцера запасу, начальника відділу постачання Г.С. Терещенка. Заняття по 110-годинній програмі проводили офіцери місцевого гарнізону та інструктори Тсоавіахіму. До навчання було залучено всіх співробітників водопроводу, які раніше не пройшли строкової військової служби, — чоловіків у віці 16-55 років, жінок — 16-45 років [99].

Військовий час диктував свої жорстокі засоби підтримання трудової дисципліни. Прогул, запізнення на роботу, поява на робочому місці у нетверезому стані були підставою для притягнення винуватців не лише до адміністративної, але й кримінальної відповідальності.

Вже 13 грудня 1943 року в наказі по Кременчуцькому водопроводі з'явився такий пункт: "У зв'язку з відходом фронту, в місті Кременчуці незабаром відновить свої функції народний суд, а тому всі матеріали на співробітників, які самовільно залишили роботу, негайно передати до нарсуду" [100]. Тоді ж на дощці оголошень вивісили список з 16 осіб, що підлягали судовому переслідуванню. Це не була проста загроза. Вже в січні наступного року до суду передали справу на двох робітників, які допустили прогули без поважних причин [101]. На перший раз за вироком Кременчуцького міського нарсуду їм винесли вирок про рік примусових робіт за місцем праці з утриманням 25 відсотків зарплати. Небезпека такого вироку полягала власне не у матеріальних витратах робітника, а в самій судимості. При повторному порушенні трудової дисципліни це вже розглядалось як рецидив, і людину могли засудити до кількарічного ув'язнення.

В останній період війни на Кременчуцькому міському водопроводі досить гостро стояло кадрове питання. Постійні мобілізації до Червоної армії не давали можливості готувати робітників основних професій з числа юнаків.

Навіть на підготовку таких суто чоловічих спеціальностей, як машиніст, слюсар-ремонтник, учнями довелося приймати жінок. І тільки напередодні завершення війни водопровід отримав дозвіл на прийом у склад колективу 5 учнів чоловічої статі, в тому числі на підготовку слюсаря, 2 хлораторників і 2 машиністів-мотористів [102]. Незважаючи на те, що штатний розпис на 1944-1945 роки передбачав 105 робітників і службовців, фактично на підприємстві в ці роки трудилося в середньому 75 осіб, з них близько 25 відсотків — жінки [103].

У липні 1944 року відбулися певні зміни в керівництві Кременчуцького міського водопроводу. Його директором призначили Петра Івановича Пронченка, а Д.І. Гребенюк був переведений на посаду начальника ремонтних майстерень. У січні 1945 року головний інженер підприємства В.З. Миленський був звільнений з посади у зв'язку з направленням його на роботу в Західну Україну. Обов'язки головного інженера в останні місяці війни виконував начальник виробничого відділу В.Я. Куниш [104].

У воєнні роки матеріальний рівень життя робітників і службовців Кременчуцького водопроводу, як і в цілому трудящих країни, залишався низьким. Заробітна плата для співробітників водопроводу була встановлена в такому розмірі: директор — 800 крб., головний інженер — 800, начальники виробничого відділу та водопровідних мереж — 700, головний бухгалтер — 650, начальники відділів планово-економічного, матеріально-технічного постачання і транспорту, ремонтних майстерень — 600, машиністи, електромонтери, слюсарі 6 розрядів — 400, кваліфіковані робітники — будівельники — 350-300, водії автомашин, трактористи і дизелісти — 300 крб., візники — 200, прибиральниці і охоронники — 175 крб. З цієї зарплати робітник і службовець повинен був сплатити прибутковий податок, податок за бездітність та 10 відсотків від заробітку у вигляді воєнної позики [105]. Про те, щоб купити на таку зарплату після всіх цих відрахувань щось із одягу чи продовольства на ринку, годі було й говорити. Зарплати навіть кваліфікованого робітника і спеціаліста сяк-так вистачало для того, щоб "отоварити" продуктові картки у зачинених робітничих крамницях та сплатити за житло і комунальні послуги.

Оскільки ситуація з постачанням населення міста хлібом була складною, встановлювався досить жорсткий порядок "отоварювання" хлібних карточок. Печений хліб можна було придбати за один день; коли з якихось причин отримати його не вдалося, картка вважалася недійсною. Загублені картки не відновлювалися.

Оскільки норми продовольства, яке видавалось на картки, були недостатні навіть для фізіологічного виживання, доводилось, як і раніше, покладатися на індивідуальні городи. Весною 1944 року співробітникам водопроводу виділили під городи 1,2 гектари землі, та кожній сім'ї, що брала землю, 100-150 кг картоплі на насіння [106]. Саме тоді на підприємстві було організоване підсобне сільськогосподарське підприємство, яке за сумісництвом очолив завгосп водопроводу Й.П. Павленко. Кременчуцький міськвиконком виділив для підсобного господарства 20 га землі на території Великотерешківської сільради. У 1944-1945 роках ця земля повністю освоювалась. 9 гектарів засівали вівсом, кукурудзою та багаторічними травами на корм коням, 5 га йшли під картоплю, 4 га під овочі, 2 га під соняшник, з якого потім збивали олію. Під час сезону польових сільськогосподарських робіт в господарстві працювало 5-7 осіб, вони ж охороняли врожай. Після збирання врожаю, спеціальна комісія ретельно зважувала кожний кілограм отриманої продукції, а потім частину її

передавали їдальні, а решту, за цінами набагато нижчими від ринкових, продавали співробітникам підприємства [107]. В 1945 році підсобне господарство мало постійний штат з шести осіб, включаючи і польовода О.В. Бейгула. Останнього воєнного року господарство реалізувало своїм співробітникам картоплі, овочів, баштанових культур, олії на 24,8 тис. крб. [108].

Для поліпшення побуту працівників керівництво водопроводу вирішило влітку 1944 року виділити кілька кімнат своєї контори Кременчуцькому тресту громадського харчування для організації їдальні на 40 місць. Оскільки картоплею і овочами їдальню забезпечувало підсобне господарство водопроводу, обіди тут коштували робітникам і службовцям дешевше, ніж в міських їдальнях для населення. Підприємство також мало власну лазню з кількома душовими кабінками, де двічі на тиждень співробітники і члени їх сімей мали змогу помитися гарячою водою. По тим часам це було неабияке благо для людей [109].

Досить сутужною була ситуація із житлом для робітників. Кременчуцький водопровід мав для свого персоналу лише один будинок, який був збудований ще в дорадянський період, загальною площею 187 м². Він знаходився безпосередньо на території водопроводу (Піщана гора, 54). Після ремонту там проживало у досить скупчених умовах до 10 сімей робітників і службовців. Ще дві сім'ї ютилися у пристосованій під житло водорозбірній будці по вулиці Пролетарській. Решта працівників проживали у напівпідвальних приміщеннях зруйнованих будинків комунального сектору, або ж знімали кутки у приватному секторі [110].

Як і на інших підприємствах та в установах міста, на водопроводі в 1944-1945 роках завком профспілки комунальників (його в той час на громадських засадах очолював машиніст М.Г. Янов) організував добровільний збір коштів на будівництво танкової колони "Визволена Полтавщина" та авіаескадрильї "Полтавщина — переможцям", подарунків воїнам, які перебували у госпіталях Кременчука, сиротам. Тільки протягом 1945 року колектив водопроводу утворив для сімей військовослужбовців, які перебували на фронті, фонд допомоги в розмірі 3323 крб. Окрім того, для 12 сімей виділили і зорали городи по 10 соток кожний, надали для посадки і харчування 800 кг картоплі, зробили ремонт 3 квартир, нарубали кілька десятків складометрів дров [111].

Посильну допомогу Кременчуцький міський водопровід надавав і двом підшефним колгоспам Великотерешківської сільради, насамперед шляхом ремонту в своїх майстернях сільськогосподарського реманенту.

Наближався день Перемоги. Цю довгоочікувану подію колектив Кременчуцького міського водопроводу зустрічав цілим рядом трудових здобутків. 29 квітня 1945 року достроково ввели в експлуатацію ще одну свердловину, обладнану напіваксіальним насосом. Це дозволяло забезпечувати продуктивність водопроводу до 2500 м³ води на добу, тобто в три рази вищу, ніж у кінці 1943 року, однак через постійні перебої з подачею енергії міською електростанцією підприємство не могло працювати на повну потужність. І все ж, завдяки ремонту 30 кілометрів водопровідної мережі, вдалося знизити відсоток непродуктивних витрат з 80 м³ в грудні 1943 року до 35 м³ в травні 1945 року. В останній воєнний рік промислові підприємства і населення міста отримали 178 тис. м³ води, що майже вдвічі перевищувало рівень попереднього 1944 року [112].

У ніч з 8 на 9 травня 1945 року кременчужани разом з усім народом довідались про капітуляцію фашистської Німеччини. У здобуття Перемоги у

Великій Вітчизняній війні свій вагомий вклад внесли інженерно-технічні працівники, робітники і службовці Кременчуцького міського водопроводу. У важкі роки війни вони домоглися майже безперебійного водопостачання населення міста.

Примітки

1. Архів Кременчуцького краєзнавчого музею (далі АККМ). — Спр. 31. — Арк. 1.
2. Там само. — Спр. 53. — Арк. 106.
3. Книга Пам'яті України. Полтавська область. — Т. 6. — Полтава: Полтавський літератор, 1998. — 562 с.
4. Робітник Кременчуччини. — 1941. — 27 червня.
5. АККМ. — Спр. 53. — Арк. 43.
6. Там само. — Спр. 53. — Арк. 43.
7. Там само.
8. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: Збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1977. — 273 с.
9. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. П-15. — Оп. 2. — Спр. 257. — Арк. 33.
10. Дніпрова хвиля. — 1943. — 7 серпня.
11. АККМ. — Спр. 53. — Арк. 44.
12. Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. (Июнь 1941 г. — 1945 г.): Документы и материалы. — М.: Госполитиздат, 1970. — 494 с.
13. АККМ. — Спр. 31. — Арк. 32.
14. Там само. — Арк. 31.
15. Дніпрова хвиля. — 1941. — 28 жовтня.
16. Там само. — 1941. — 23 листопада.
17. АККМ. — Спр. 31. — Арк. 37.
18. ДАПО. — Ф. Р-8661. — Оп. 1. — Спр. 518. — Арк. 174.
19. Дніпрова хвиля. — 1942. — 31 серпня.
20. АККМ. — Спр. 53. — Арк. 23.
21. Осташко О.І., Юшко В.М., Крот В.О., Степний П.А. Нарис історії Кременчука / О.І. Осташко, В.М. Юшко, В.О. Крот, П.А. Степний. — Кременчук: [Б. в.], 1995. — 354 с.
22. Дніпрова хвиля. — 1941. — 31 жовтня.
23. Там само. — 1942. — 19 лютого.
24. ДАПО. — Ф. Р-8661. — Оп. 1. — Спр. 518. — Арк. 174.
25. Дніпрова хвиля. — 1941. — 9 листопада.
26. Історія України: нове бачення / Під ред. В.А. Смолія. — Т. 2. — К.: Україна, 1996. — 494 с.
27. Дніпрова хвиля. — 1941. — 28 жовтня.
28. Там само. — 1943. — 3 квітня.
29. Там само. — 1943. — 13 листопада.
30. Там само. — 1943. — 3 квітня.
31. Там само.
32. ДАПО. — Ф. Р-2842. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 43; Спр. 25. — Арк. 6.
33. Там само. — Спр. 39. — Арк. 68.
34. Там само. — Спр. 2. — Арк. 3, 38.
35. Дніпрова хвиля. — 1941. — 13 листопада.
36. Там само.
37. Там само. — 1941. — 16, 20 листопада, 14 грудня.
38. Там само. — 1943. — 11 вересня.
39. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 22 червня.
40. Дніпрова хвиля. — 1942. — 5 липня.
41. Там само. — 1942. — 12 серпня; 1943. — 27 лютого.
42. Там само. — 1942. — 10 червня.
43. АККМ. — Спр. 45. — Арк. 22, 23.
44. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. — К.: [Б. в.], 2000. — 218 с.

45. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: Українська Енциклопедія імені М.П. Бажана, 1992. — 1022 с.
46. Дніпрова хвиля. — 1943. — 7 серпня.
47. ДАПО. — Ф. Р-2648. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2, 4, 6, 19.
48. Там само. — Ф. Р-8661. — Оп. 1. — Спр. 518. — Арк. 148.
49. Там само. — Спр. 517. — Арк. 65.
50. Робітник Кременчуччини. — 1948. — 29 вересня.
51. АККМ. — Спр. 53. — Арк. 49.
52. Кременчуцька зоря. — 1983. — 22 вересня.
53. ДАПО. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 5. — Арк. 15.
54. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 29 вересня.
55. Там само. — 1944. — 9 квітня; 29 вересня.
56. Там само. — 1944. — 3 грудня.
57. ДАПО. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 5. — Арк. 23; Спр. 11. — Арк. 53.
58. Там само. — Спр. 5. — Арк. 1.
59. Там само. — Спр. 4. — Арк. 1.
60. Там само. — Спр. 10. — Арк. 2.
61. Там само. — Спр. 3. — Арк. 1.
62. Там само. — Ф. П-13. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 6, 7.
63. Там само. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 6, 7.
64. Там само. — Спр. 3. — Арк. 2, 5, 16.
65. Там само. — Спр. 1. — Арк. 12.
66. Там само. — Спр. 5. — Арк. 31.
67. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 10 вересня.
68. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 78.
69. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 10 вересня.
70. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 8.
71. Робітник Кременчуччини. — 1943. — 30 березня.
72. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 15.
73. Там само. — Спр. 1. — Арк. 14.
74. Технический проект расширения и реконструкции 1-й очереди канализации г. Кременчуга. — Харьков, 1952. — 45 с.
75. ДАПО. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 5. — Арк. 23.
76. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 16 квітня.
77. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 5.
78. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 10 вересня.
79. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 9.
80. Там само. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 14. — Арк. 2.
81. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 8 вересня.
82. ДАПО. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 17 — Арк. 148.
83. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 11 травня.
84. Там само. — 1944. — 10 вересня.
85. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 101 — Арк. 40.
86. Там само.
87. ДАПО. — Ф. П-13. — Оп. 1. — Спр. 213. — Арк. 45.
88. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 1 травня.
89. ДАПО. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 5.
90. Там само. — Арк. 6.
91. Там само. — Арк. 5, 6.
92. Там само. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 10. — Арк. 13.
93. Робітник Кременчуччини. — 1944. — 2 липня.
94. ДАПО. — Ф. Р-8210. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 37.
95. Там само. — Ф. Р-2046. — Оп. 4. — Спр. 25 — Арк. 54.
96. Там само. — Арк. 101.
97. Там само. — Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9.
98. Там само. — Спр. 3. — Арк. 7, 8.
99. Там само. — Спр. 10. — Арк. 13.
100. Там само. — Спр. 3. — Арк. 18.

101. зТам само.
102. Там само. — Спр. 11. — Арк. 41.
103. Там само. — Спр. 5. — Арк. 32.
104. Там само. — Спр. 9. — Арк. 21.
105. Там само. — Спр. 3. — Арк. 15.
106. Там само. — Спр. 10. — Арк. 15.
107. Там само. — Арк. 35.
108. Там само. — Спр. 16. — Арк. 21, 35.
109. Там само. — Спр. 11. — Арк. 17.
110. Там само. — Арк. 6.
111. Там само. — Арк. 41.
112. Там само. — Ф. П-13. — Оп. 10. — Спр. 116; Ф. Р-4396. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 7.

А.П. Ермак

**ВОДОСНАБЖЕНИЕ КРЕМЕНЧУГА В ПЕРИОД
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945 ГОДЫ)**

В статье освещается трудовой подвиг коллектива Кременчугского водопровода во время Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: водопровод, скважины, насосы, восстановление, инженерно-технические работники, рабочие, служащие, ударный труд.

О.П. Ермак

**WATER-SUPPLY OF KREMENCHUG IN A PERIOD GREAT PATRIOTIC
WAR (1941-1945 YEARS)**

In the article lights up the labour exploit of collective of the Kremenchug plumbing in the Great Domestic war-time.

Keywords: plumbing, mining holes, pumps, renewal, engineers and technical workers, workers, office workers, shock labour.

Надійшла до редакції 29 квітня 2010 року